

Системне дослідження становища дітей надає можливість визначити тенденції, характер та масштаби соціально-економічних проблем дитинства для визначення пріоритетних напрямів, за якими повинна удосконалюватись державна політика у сфері охорони дитинства.

У 2011 році, якщо порівнювати з 2010 роком, в Україні спостерігалися наступні позитивні тенденції:

- уповільнення темпів зменшення чисельності дітей; зниження рівня смертності та захворюваності дітей віком до 1 року;
- зниження рівня смертності дітей віком 0–17 років;
- збільшення рівня охоплення сімейними формами виховання дітей-сиріт і дітей, які позбавлені батьківського піклування;
- зменшення кількості злочинів, що скоюють діти, і, відповідно, зменшення числа засуджених дітей;
- впровадження системи інклюзивної освіти тощо.

Показники народжуваності у 2011 році збільшилися проти 2010 року, але сумарний показник народжуваності в Україні все ж не перевищив рівень 1,5 і становив 1,46 дитини у розрахунку на одну жінку фертильного віку. Саме досягнення сумарного показника народжуваності більше 1,5 є ознакою уповільнення процесу демографічного старіння та ослаблення тенденції депопуляції. Але для закріплення ймовірних позитивних демографічних факторів потрібно насамперед посилити роботу щодо зміни орієнтації молоді на малодітну родину.

У 2011 році продовжився процес зростання рівня народжуваності у жінок віком 30 років і старші та залишився на достатньо високому рівні показник народження жінками, які не перебували в зареєстрованому шлюбі (21,9 % у загальній кількості народжених живими).

На думку науковців, сучасна модель народжуваності («постарішання материнства» плюс народжуваність жінками, які не перебувають у шлюбі) зумовлює нові вимоги до державної політики щодо поєднання материнства з економічною зайнятістю. Модель має певні переваги: формування економічного підґрунтя для народження і виховання дітей, а також відповідальне батьківство. Разом із цим потрібно здійснити певні заходи щодо попередження медико-генетичних ризиків пізніх вагітностей та пологів, загрози раннього сирітства тощо. Ці ризики повинні бути враховані у процесі реформування систем охорони здоров'я і соціального захисту.

Слід відмітити, що Україна досягла значних результатів у зниженні показників дитячої смертності, особливо смертності дітей до 1 року. Разом із тим для досягнення встановлених Цілями Тисячоліття показників зниження рівня смертності дітей до 5 років до 2015 року на 2/3 (для порівняння з рівнем 1990 року) необхідно докласти ще багато зусиль. Йдеться як про

переоснащення медичних закладів обладнанням і впровадження новітніх медичних технологій, так і впровадження програм підготовки батьків за створенням системи якісного догляду і піклування в сім'ї, оскільки зовнішні причини смерті все ще займають значне місце в структурі смертності дітей віком до 5 років, особливо в сільській місцевості.

Найбільш небезпечним показником становища дітей є щорічне зростання рівня захворюваності дітей віком 0–17 років. У 2011 році зростання рівня захворюваності відбулося за наступними нозологіями: деякі інфекційні та паразитарні хвороби, новоутворення, хвороби нервової системи, хвороби ока та його придаткового апарату, хвороби вуха та соскоподібного відростка, хвороби системи кровообігу, вроджені аномалії (вади розвитку), деформації та хромосомні порушення, травми, отруєння та деякі інші наслідки дії зовнішніх причин. Погіршення стану здоров'я обумовлює зростання чисельності дітей-інвалідів, частка яких протягом останніх років становить 2 % всіх дітей. З поширенням епідемії ВІЛ/СНІДу в Україні зростає чисельність ВІЛ-інфікованих та хворих на СНІД дітей (надзвичайно гострою ця проблема є у віковій групі 0–14 років), оскільки основним шляхом ВІЛ-інфікування дітей в Україні є вертикальна передача ВІЛ від матері до дитини.

Основними причинами погіршення стану здоров'я дітей України є погіршення екологічної ситуації, превалювання негативних тенденцій у способі життя (малорухомий спосіб життя, нераціональне харчування, поширення тютюнокуріння та вживання алкогольних напоїв тощо), наявних проблем з оздоровленням дітей (зменшенням мережі дитячих закладів оздоровлення та відпочинку).

Недостатня фізична активність створює передумови для розвитку в дітей хронічних неінфекційних захворювань, що мають тривалий перебіг, обмежують можливість повноцінної життєдіяльності, спричиняють залежність від ліків, які послаблюють імунітет і негативно впливають на здоровий спосіб життя.

Загалом доводиться констатувати, що фізична активність дітей значною мірою залежить від повноцінного функціонування фізкультурно-оздоровчої мережі, пропагування активного способу життя та батьківського виховання. Існуюча мережа закладів для заняття спортом не відповідає існуючим потребам, особливо в сільській місцевості. Це у свою чергу обумовлює зниження частки дітей, які відвідують фізкультурно-спортивні клуби за місцем проживання й залучені до занять у дитячо-юнацьких спортивних школах, спеціалізованих дитячо-юнацьких школах олімпійського резерву та школах вищої спортивної майстерності. Вищезазначена ситуація потребує негайної активізації зусиль у сфері фізичного розвитку дітей.

2011 рік позначився позитивними тенденціями в розвитку системи інклюзивного та інтегрованого навчання дітей з особливими потребами, впровадження якої розпочалося у 2010 році. Інклюзивне та інтегроване навчання забезпечило рівний доступ до освіти дітей з особливими потреба-

ми; системний психолого-педагогічний, медико-соціальний супровід дітей з особливими освітніми потребами; удосконалення системи підготовки та перепідготовки педагогічних кадрів, які працюють в умовах інклюзивного навчання.

Збільшення чисельності дітей віком від 2 до 6 років актуалізувало проблему отримання дошкільної освіти. Попри майже щорічне збільшення кількості дошкільних закладів, яке відбувається протягом останніх років, невирішеною залишається проблема відсутності достатньої кількості місць у дошкільних навчальних закладах. Загалом, рівень охоплення дітей відповідного віку (від 1 до 6 років) за 2011 рік дошкільними навчальними закладами становив (за даними Державної служби статистики України) 57 % по Україні, 36 % у сільській місцевості. Охоплення дітей дошкільного віку (від 3 до 6 років) дошкільними закладами становить 81 % по Україні (місто – 93,1 %, село – 56,5 %), а дошкільною освітою у 2011 році – 83,4 %. Діти старшого дошкільного віку були охоплені дошкільною освітою у 2011 році на 99,5 %.

156

У цілому в системі сучасного виховання і розвитку дітей протягом останніх років сталися кардинальні зміни. Так, сім'я, яка традиційно виступала провідним соціальним інститутом, що забезпечував безпосередній виховний вплив на дитину, втратила свої ключові позиції. Натомість засоби масової комунікації, особливо електронні, які мали опосередкований виховний вплив, перебирають на себе ключову роль у вихованні дітей. Соціологічні дослідження останніх років засвідчили такі тенденції, як трансформація моделі спілкування і способу життя дітей (спілкуванню в соціальних мережах надають перевагу 64 % підлітків на дозвіллі), ціннісних орієнтирів дітей та молоді. З огляду на ці тенденції важливим є виховання в дітей культури грамотного споживання медіа, формування критичного мислення, практичних навичок створення власної медіа-продукції, оволодіння навичками не тільки вільного, але й відповідального спілкування в соціальних мережах тощо. У цьому контексті важливим є відкриття шкільних медіа-студій та їх ресурсне забезпечення, організація дискусійних медіа-клубів, медіа-шкіл під час канікул, підготовка й трансляція на телеканалах освітніх програм, авторами яких можуть стати юні журналісти, тощо.

Протягом останніх років дослідники констатують порушення виховного потенціалу сім'ї. За результатами досліджень, більше половини батьків надають перевагу авторитарним або ліберальним відносинам з дитиною, що негативно позначається на її розвитку. Порушення виховного впливу сім'ї спричинено низкою факторів, серед яких: спосіб життя родини, відсутність, недостатність або помилковість поглядів батьків на зміст сімейного виховання, зростаючий негативний вплив на дітей засобів масової комунікації (трансформація моделі спілкування і загалом способу життя) тощо.

Порушення виховного впливу сім'ї сприяє поширенню насильства над дітьми у сім'ях, впливає на появу значної частки дітей, батьки яких позбавлені батьківських прав; значної частки дітей з неповних сімей, які перебувають у закладах соціального захисту, та дітей, які скоїли правопорушення, тощо.

З огляду на це система підтримки сім'ї має нагальну потребу в активізації зусиль щодо впровадження програм формування відповідального батьківства; розробки та впровадження програм підтримки неповних сімей; розширення мережі центрів денного перебування для дітей із сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, розробки критеріїв оцінки ефективності соціальної роботи з дітьми, які опинилися у складних життєвих обставинах; збільшення чисельності соціальних працівників, підвищення на регіональному рівні професійної компетентності спеціалістів, які здійснюють соціальний супровід; проведення їх системної підготовки, особливо новопризначених спеціалістів; проведення супервізій. Крім того, удосконалення міжсекторальної співпраці суб'єктів соціальної роботи з вирішення життєвих проблем сім'ї надасть змогу ефективніше здійснювати роботу щодо виходу сім'ї з кризи та попереджувати ризики загрози життю і здоров'ю дитини.

Слід зробити наголос на ослабленні виховного впливу на дітей закладів культури, дозвілля та спорту, оскільки існуюча мережа цих закладів, і відповідно, частка дітей, які мають можливість їх відвідувати, протягом останніх років зменшується. Особливо негативно ця проблема позначається на дітях, які мешкають у сільській місцевості та дітях-інвалідах.

З огляду на зміцнення позицій цих негативних тенденцій особливої уваги потребує питання розширення мережі закладів культури, спорту і дозвілля, передусім у сільській місцевості, і забезпечення їх доступності для дітей-інвалідів.

Проблеми зменшення виховного впливу сім'ї опосередковано пов'язані з проблемами зниження матеріального добробуту, оскільки батьки вимушені більше часу приділяти роботі, шукати додаткові місця роботи і, відповідно, меншу часу приділяти дітям. Протягом 2011 року сім'ї з дітьми мали значно гіршу структуру споживання, витрати на придбання непродовольчих товарів (зокрема одягу, взуття, товарів особистого догляду) та послуги (охорона здоров'я, освіта, культурне дозвілля тощо) були досить незначними. Крім того, умови проживання сімей з дітьми можна вважати незадовільними внаслідок недостатньої площі та низького рівня комфортності житлових приміщень. Рівень бідності сімей з дітьми (за всіма типами критеріїв) протягом останніх років залишається майже вдвічі вищим, ніж у сім'ях без дітей. Єдиною позитивною тенденцією можна вважати високий рівень забезпеченості їх товарами тривалого користування.

Слід констатувати, що за останні роки, незважаючи на підвищення розмірів державної допомоги при народженні дитини та малозабезпеченим сім'ям, не відбулося суттєвих позитивних змін у соціально-економічному становищі сімей з дітьми. Підвищення матеріального добробуту сімей з дітьми можливе лише за умови проведення реорганізації системи оплати праці та підвищенні рівня економічного розвитку країни в цілому. Крім того, залишається актуальним перегляд методики розрахунку прожиткового мінімуму як базового соціального стандарту для визна-

чення розміру державних соціальних гарантій, посилення контролю за використанням допомоги на потреби дітей та розробка і впровадження механізмів поєднання системи соціальних виплат разом з наданням соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям.

Аналіз становища дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, засвідчив, що у 2011 році збереглися позитивні тенденції щодо скорочення загальної чисельності дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування; зростання кількості дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, які виховуються в сімейних формах виховання та, відповідно, зменшення кількості вихованців інтернатних закладів. У цілому у 2011 р. 76,4 % від загальної кількості дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, виховуються в сімейних формах виховання (у 2010 р. — 73,5 % від загальної кількості дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, у 2009 р. — 70,6 %). Проте з метою посилення результативності діяльності соціально-правового захисту дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, насамперед у сфері розвитку сімейних форм виховання, необхідно запровадити обов'язкове навчання кандидатів в усиновлювачі; продовжити підготовку спеціалістів, які здійснюють соціальне супроводження прийомних сімей, ДБСТ; запровадити обов'язкове соціальне супроводження сімей-опікунів; налагодити взаємодію із суб'єктами, які здійснюють соціальну роботу з прийомними сім'ями та ДБСТ, з метою обміну інформацією про попередження проблемних питань, які виникають у родинах протягом їх функціонування; посилити контроль над захистом прав дітей, які перебувають на вихованні в прийомних сім'ях і ДБСТ, сім'ях опікунів.

158

У 2011 році продовжився процес реформування системи закладів інтернатного типу відповідно до Державної цільової соціальної програми реформування системи закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Проте він має певні недоліки. Найголовнішою з яких є відсутність спільного бачення функцій і призначення закладу нового типу. Процес реформування потребує обмеження та зведення до мінімуму шляхів потрапляння нових контингентів вихованців (зокрема підвищення якості соціальних послуг з підтримки сімей з дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах, збереження їх виховного потенціалу), посилення роботи над розширенням мережі закладів нового типу та альтернативних форм улаштування дітей тощо.

Однією з гострих соціально-медичних проблем України є збільшення чисельності людей з інвалідністю, у тому числі дітей. У 2011 році в Україні 2,08 % всіх дітей країни є дітьми-інвалідами. Система медичної та соціальної реабілітації дітей із функціональними обмеженнями потребує удосконалення в частині поєднання індивідуальних програм медичної і соціальної реабілітації, збільшення мережі реабілітаційних центрів для дітей-інвалідів, забезпечення безперешкодного доступу інвалідів до об'єктів житлового та громадського призначення (у більшості міст потенційного перебування інвалідів умов для такого доступу немає, особливо це стосується середніх і малих міст, сіл України) тощо.

Проведений аналіз становища дітей зафіксував також неефективність наявної системи соціальної допомоги дітям, які перебувають у конфлікті із законом, та проведення профілактики правопорушень у дитячому середовищі. Формування просоціальної поведінки неповнолітніх починається вже після скоєння ними злочинів. Проте у 2011 році почали впроваджуватися нові підходи у профілактичній роботі серед дітей – відновні та проактивні методики в рамках виконання Указу Президента України «Про Концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні». Слід відмітити конкретні кроки виконавчої влади в площині переходу від карального до відновного правосуддя щодо дітей, а також активізацію роз'яснювальної роботи стосовно суті й завдань захисту прав дітей, які перебувають у конфлікті із законом.

2011 рік був досить складним для становлення української політики у сфері захисту прав дітей цілісної інституціональної науково-практичної системи. На виконання Указів Глави Держави щодо адміністративної реформи було реорганізовано Державний департамент з усиновлення та захисту прав дитини. Але цей процес занадто затягнувся, що призвело до накопичення проблем у цій сфері, бездіяльності місцевої влади, безсистемної ліквідації служб у справах дітей у деяких регіонах.

До того ж реалізація окремих напрямів адміністративного реформування соціальної сфери, системи охорони здоров'я, системи освіти, кримінальної міліції виявила втрати і ризики в питанні координації діяльності щодо поліпшення соціального становища дітей, зорієнтованої на міжвідомчу взаємодію окремих ланок системи державного управління. Якоюсь мірою в першій половині 2011 року можемо констатувати своєрідну «девальвацію» державної політики щодо забезпечення прав дітей.

З метою кардинального покращання ситуації в цій сфері Президентом України було запроваджено посаду Уповноваженого Президента України з прав дитини.

До кінця 2011 року Уповноваженим Президента України було проведено моніторинг дій органів виконавчої влади щодо захисту прав дитини, розглянуто понад 1 000 звернень, проведено більше 100 зустрічей з дітьми, відвідано більшість регіонів України. За результатами моніторингу Президенту України запропоновано рекомендації щодо розробки й прийняття актів по конкретних напрямках роботи: діти у конфлікті із законом, захист дітей-сиріт, дітей з особливими потребами, співпраця виконавчої влади з правоохоронними органами. Уповноваженим Президента України з прав дитини взято на особливий контроль виконання Національного плану дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини, який сьогодні визначає майже 100 індикаторів кількісного та якісного виміру діяльності всіх гілок влади щодо поліпшення соціального становища дітей.

Діяльність Уповноваженого Президента України з прав дитини повною мірою відповідає загальним тенденціям європейського права, згідно з яки-

ми суспільства повинні гарантувати дітям довготривалу підтримку і визнавати права сім'ї в інтересах дитини.

Разом із тим у середньостроковій перспективі юридичний статус і компетенції Уповноваженого Президента України з прав дитини можуть виявити певну недостатність. Варто осмислити статус цього органу як самостійної інституції.

У цілому, в державній політиці у сфері захисту прав дітей слід констатувати збереження попередніх засад для позитивних змін та необхідність її переходу в нову якість відповідно до Конвенції ООН про права дитини, а саме: забезпечення права дитини бути вислуханою і почутою, права протистояти дискримінації та насильству, права на збереження та підтримку її сім'ї.